

Fıkıh Tarihi Açısından Haydar Rifat'ın Mâlûmât-ı Kânûniye Adlı Eseri¹

Haydar Rifat's Malumat-i Kanuniye in Terms of Fiqh History

Fetullah Yılmaz², Ertuğrul Atmaca³

Öz

Bu makalede, Osmanlı'nın son ve Cumhuriyet'in ilk döneminde yaşamış olan Haydar Rifat'ın Yeni ve Mükemmel Mâlûmât-ı Kânûniye adlı eseri fıkıh tarihi açısından değerlendirilmektedir. Bu amaçla önce yazarın hayatı hakkında bir takım bilgiler verilmektedir. Haydar Rifat, yazar kimliğine ek olarak, aynı zamanda bir hukukçu olup İstanbul barosunun ilk avukatlarından biridir. O, üstlenmiş olduğu davalarla tanınan bir hukukçu olmakla beraber, yazmış olduğu eserler ve başka dillerden yaptığı çevirileriyle de ön plana çıkmıştır. Hukuk alanı dâhil olmak üzere pek çok alanda eser yazmış ve tercüme yapılmıştır. Yazdığı eserlerden birisi de Mâlûmât-ı Kânûniye'dir. Eser hukukun altı bölümünü içermektedir: 1. Medeni hukuk, 2. Mahkeme teşkilatı ve yargılama usulü, 3. Ceza hukuku, 4. İdare hukuku, 5. Kara ve deniz ticareti hukuku, 6. Devletler hukuku. Bunlardan fıkıhın etkili olduğu bölüm sadece birincisi, yani medenî hukuk alanıdır. Bu eser oluşturulurken bazı fıkıh kitapları, dönemin kanunları ve hukuk eserlerinden yararlanılmıştır. Bu haliyle yazıldığı devirde fıkıhın durumunu ve hukuki manzarayı ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukûku, Osmanlı Hukûku, Kanun, Mecelle, Haydar Rifat, Mâlûmât-ı Kânuniye.

Abstract

In this article, Haydar Rifat's work Yeni ve Mükemmel Malûmât-ı Kânûniye, who lived in the last period of the Ottoman Empire and the first period of the Republic, is evaluated in terms of the history of fiqh. For this, first the author's life is mentioned. Rifat, in addition to his identity as a writer, is also one of the first lawyers of the Istanbul Bar Association. Although he is a lawyer who is known for the cases he has undertaken, he has also come to the fore with the works and translations he has written. He has written and translated works in many fields, including the field of law. One of the works he wrote is Malûmât-ı Kânûniye. It includes six sections of law: 1. Civil law, 2. Court organization and procedure, 3. Criminal law, 4. Administrative law, 5. Land and maritime trade law, 6. International law. The part in which fiqh is effective is only the first, namely the field of civil law. While creating this work, some fiqh books, laws of the period and legal works were used. As such, it reveals the status of fiqh and the legal landscape at the time it was written.

Keywords: Islamic Law, Ottoman Law, Law, Majallah, Haydar Rifat, Malûmât-ı Kânuniye.

Araştırma Makalesi [Research Paper]

Submitted: 12 / 01 / 2022

Accepted: 15 / 08 / 2022

¹ Bu makale, aynı başlığı taşıyan yüksek lisans tezinden istifade edilerek kaleme alınmıştır. bk. Ertuğrul Atmaca, Fıkıh Tarihi Açısından Haydar Rifat'ın Mâlûmât-ı Kânûniye Adlı Eseri, Danışman: Doç. Dr. Fetullah Yılmaz, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane, 2021.

² Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri, İslam Hukuku, Gümüşhane, Türkiye, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2348-9537>, fyilmaz@gumushane.edu.tr

³ İmam-hatip, Diyanet İşleri Başkanlığı, Trabzon, Hayrat, Pazarönü Mahallesi Arka Camii, Trabzon, Türkiye, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-1074-3866>, etoatmaca@gmail.com

Giriş

Osmanlı'nın son dönemi pek çok bakımdan çalışılmış olmakla beraber ele alınıp değerlendirilmesi gereken başka hususlar da bulunmaktadır. Bunlardan birisi özellikle Tanzimat sonrası itibariyle fıkıh-hukuk ilişkisi ve bu ilişkinin seyridir. Kanaatimizce bu seyir bilinmeden günümüzde İslam hukukuna dair yapılan tartışmaların tam olarak anlaşılması mümkün değildir. Zira Tanzimat sonrasında çağdaş anlamıyla çok sayıda kanunlaştırma faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Bu faaliyetler fıkha, hukuka ve hukuki hayata bakış üzerinde önemli tesirler icra etmiş olduğu gibi, genel olarak cemiyet nizamına da yön vermiştir. Toplum hayatını yönlendiren bu düzenlemelerin bilinmesine yönelik ihtiyacın giderilmesi amacıyla kimi okullara *kanun/hukuk bilgisi* (mâlûmât-ı kânûniye) derslerinin konulduğu ve söz konusu derslerde okutulmak üzere kitapların yazıldığı görülmektedir. Bu minvalde yazılan eserler, devleti ve toplumu yöneten kanun ve nizamların birbirleri arasındaki irtibat ve ahengi temin noktasında da önemli bir vazife üstlenmişlerdir.

Bu makalede Haydar Rifat'ın Osmanlı son döneminin hukuki yapısını bir bütün ve özet halinde veren *Mâlûmât-ı Kânûniye* adlı eseri inceleme konusu yapılacaktır. Önce Osmanlı sonu ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşamış bir hukukçu ve yazar olan müellifin hayatı, eserleri ve düşünce yapısı hakkında bilgi verilecek, ardından *Mâlûmât-ı Kânûniye* adlı kitabı tanıtılarak eserin özellikle fıkıh tarihi bakımından değerlendirmesi yapılmaya çalışılacaktır.

1. Haydar Rifat'ın Hayatı, Eserleri ve Düşünce Yapısı

Mülkiye müfettişlerinden Mehmet Rifat Bey'in oğlu (*Cumhuriyet*, 13 Aralık 1942) Türk hukukçu, yazar ve çevirmen olan Haydar Rifat 1877'de İstanbul'da doğmuştur. Cumhuriyet devrinde *Soyadı Kanunu* ile birlikte *Yorulmaz* soyadını aldığı görülen H. Rifat Nevvare Hanım ile evlenmiş ve bu evliliğinden Semiramis ve Hamiyet adlı iki kız çocuğu olmuştur. Nevvare Hanım 25.11.1950 yılında İstanbul'da ölmüştür (*Cumhuriyet*, 26 Kasım 1950).

Haydar Rifat sırasıyla Darüşşafaka Lisesi'ni, Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu'nu ve İstanbul Hukuk Fakültesi'ni bitirmiştir. Öğrenimini tamamlamasının ardından öğretmenlik ve avukatlık yapmıştır. Bunun yanında Batı kültürünü dilimize aktarma noktasında büyük gayretler sergilemiş önemli çevirmenlerdendir (Günyol, 1995: 2/327). Özellikle Fransızcadan yaptığı tercümelemlerle entelektüel çevrelerde kendisine yer edinmiştir (Tunaya, 1998: 1/285). 1908'de basılan *Bab-ı Âli'nin İcüzü*'nden başlayarak diğer bazı eserlerinde *Tevfik Nadir* müstear ismini kullandığı görülür. Onun müstear isim kullanması, İttihatçıların baskıcı rejimi nedeniyle tutuklanıp hapse girme gibi çekincelerden dolayı olmalıdır. Emil Ludwig, Buharin, De Monzi, Gustave Le Bon, Tolstoy, Dostoyevski, Balzac gibi yazarlardan yapmış olduğu tercümelemler *Dün ve Yarın Tercüme Külliyyatı* adıyla yayımlanmıştır.

Bir taraftan hukukun teorik kısmına yönelik çalışmalar yaparken, diğer taraftan onun pratiği ile de ilgilenmiş, bir avukat olarak faaliyetler icra etmiştir. Nitekim kendisi İstanbul Barosu'nun ilk avukatlarından (Tokatlı, 1980: 8/1323). Avukatlığı esnasında ses getiren birçok davaya bakmıştır.⁴ Genel kültüre dair çeviri ve telif eserleri yanında hukuk alanında da eserler ortaya koymuştur. Araştırma konumuzu teşkil eden *Mâlûmât-ı Kânûniye* adlı eseri yanında Osmanlı döneminde *Mu'addel Cezâ Kanunnâmesi*'nin tertib ve tanzimine vekâlet ettiği gibi, Cumhuriyet devrinde yazdığı *Aynî Haklar*, *Borçlar Kanunu Şerhi* ve *Miras Meseleleri* adlı kitapları bu bağlamda zikredilebilir (Tokatlı, 1980: 8/1323).

Çok sayıda telif ve tercümesi olmakla beraber ulaştığımız eserlerinin bir kısmı şunlardır: *Bab-ı Âli'nin İcüzü* (1324/1908), *Tehlikenin Büyüğü: Uyanalım* (1324/1908), *Şukûfe-i Tarihiye: Tarih-i Umûmiye Zeyl* (1324/1908), *Beynelmîlê İhtilal Fırkaları* (Çev.), (1326/1910), *Sosyalizm* (Çev.), (1326/1910), *Yeni ve Mükemmel Mâlûmât-ı Kânûniye* (1327/1911), *Şerhli Borçlar Kanunu* (1926), *Aynî Haklar* (1926), *Miras Meseleleri* (1927), *Tahviller Kuponlar* (1927).

Düşünce yapısına değinilecek olursa, H. Rifat, Osmanlı'nın son devri olan Meşrutiyet ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki tüm fikir akımlarının oluştuğu bir dönemde yaşamıştır. Ancak kendisi daha ziyade İslahat Fermanı sonrasına denk gelen dönemde ortaya çıkmaya başlayan sosyalizm ideolojisinden etkilenmiştir.

Düşünce yapısı itibariyle *Mâlûmât-ı Kânûniye* eserinden anlaşıldığı üzere ilk dönemlerinde dinî hassasiyete sahip bir kişiliğe sahip olduğu söylenebilir. Nikâh ve talâk gibi kitapların baş tarafında konuya uygun, nasihat ve uyarı içerikli âyet ve hadislere yer vermesi bunun bir göstergesi sayılabilir. Meselâ nikâh bölümünün girişinde, Hz. Peygamber (sas)'in "Dünya hep metâdir. Metâinin da hayırlısı mer'e-i sâlihâdır ki zevci kendisine nazar ederse kadın onu mesrûr ve emrine itâat eder, gaybûbetinde de onu kendi nefsince ve zevcinin malınca sıyânet eder."⁵ şeklindeki sözüne yer vermiş ve "Hadîs-i Şerîf" notunu düşmüştür. Yine talâk kitabının girişinde "Zevceleriniz size itâat ederlerse aleyhlerine yol

⁴ Bunlardan biri, Şark Şimendiferleri Kumpanyası'nın işten çıkarılan eski işçilerince 6 Mart 1911'de kurulan Çalışkan Kardeşler Cemiyeti'nin savunma avukatlığını üstlendiği ve haksız sebeplerle işten atılanların tekrar işe alınmaları için şirket nezdinde girişimlerde bulunduğu davadır. Bk. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 59.

⁵ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, nşr. M. Fuâd Abdülbâkî, (Beyrut: Dâru lhyâit-Türâsî'l-Arabî, ty.), "Radâ", 17.

aramayınız.” (en-Nisâ 4/38) âyet-i kerimesini aslıyla birlikte vermiştir. Yine burada “*Cenab-ı Hakk’a en sevimsiz olan helâl, talâktır.*”⁶ hadisini Arapçasıyla birlikte yazmıştır.

Osmanlı son devirlerinden itibaren Türkiye ictimai ve siyasi nizamı ile birlikte nasıl ki önemli değişim ve dönüşüm geçirmişse, aynı durumun toplum içerisindeki fertler bakımından da söz konusu olduğu pek çok örnek üzerinden rahatlıkla savunulabilir. Bunlardan birisi de zannediyoruz Haydar Rifat’tır. Onun özellikle sonraki eser ve faaliyetlerinden yola çıkarak, Meşrutiyet devri İstanbul’unda, dönemin şartlarını dikkate alan bir avukat ve sosyalist mücadeleye katılan bir Osmanlı aydını olduğu söylenebilir. Kendisinin çoğunlukla yabancı kaynaklardan beslendiği, Batı düşünce sistemlerinin etkisi altında kaldığını ve Batı kaynaklı fikirleri seslendirmeye çalıştığı görülmektedir. Bununla birlikte hep fikrî seviyede kalmış olan Haydar Rifat, bir saha ve mücadele sosyalisti olmayıp çatışma riskinden uzak, yönetimle uzlaşılı halde bir *salon sosyalisti* olarak tanımlanabilir. Sosyalizm merkezli tercümelemelerinin zamanla edebi ve felsefi eserlere doğru kaymış olması da bu olguyu destekler niteliktedir. Üstlenmiş olduğu davalarla, yapmış olduğu çeviri ve telif çalışmalarını ön plana çıkaran Haydar Rifat Yorulmaz, 12 Aralık 1942’de İstanbul’da ölmüştür (*Vakit*, 14 Aralık 1942).

2. Mâlûmât-ı Kânûniye

Müellifimiz Haydar Rifat, tam adı *Yeni ve Mükemmel Mâlûmât-ı Kânûniye* olan eserini Mekâtib-i İdâdiye son sınıf öğrencileri için tertip etmiş olduğunu kitabın ilk sayfalarında belirtmiştir. Nitekim devrin bazı okullarında *Mâlûmât-ı Kânûniye* adıyla bir dersin mevcut olduğu görülmektedir (Er, 2003: 77).⁷

Eser fiziksel olarak küçük boy (19x13 cm boyutlarında) ve 463 sayfadan oluşmaktadır. Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış ve 1327/1911 yılında basılmıştır. Eserin başında *Hata-Savab Cedveli* bulunurken her kitap (bölüm) başında bölüm içeriğine dâir *Mündericât (İçindekiler)* eklenmiştir. Yazar, eserin son kısmında bölümlerin konu başlıklarını, sayfa numaralarıyla birlikte vermiştir.

Eser, dipnot bakımından zengin sayılabilir. Yazar bazen metinde geçen ıstılahların kısa tanımlarını, önemli gördüğü bilgileri, bazen de hükümlerin gerekçesini ve nadiren de olsa delillerini buralarda zikreder.

H. Rifat, içerisinde fıkıh konularının da yer aldığı ve muhtasar bir hukuk kitabı niteliğinde olan bu eseri kaleme alırken birçok kaynaktan istifade etmiştir. Bunların arasında kanunlar, fıkıh ve hukuk kitapları bulunmaktadır. Faydalanmış olduğu kaynaklar, kitabının sonunda belirttiği üzere şunlardır: *Mecelle*, Muhammed Celal Bey Efendinin *Ticâret-i Berriye Kanunu Şerhi*, Ahmed Selâhaddin ve Cemil Bey Efendilerin *Hukûk-ı Umûmiye-i Düvel’i*, Kalven’in *Hukûk-ı Düvel* adlı eseri, Hakkı Paşa’nın *Hukûk-ı İdâre’si*, Şuayb Merhûm’un *Hukûk-ı İdare’si*, *Ceza Kanunu*, *Usûl-ı Cezâiye*, Garon’un *Hukûk-ı Cezâ’si*, *Usûl-ı Hukûkiye*, *Cerîde-i Adliyeler*, İsmail Hakkı Efendinin *Vesâya ve Ferâiz’i*, Mahmud Esad Efendinin *Vesâya ve Ferâiz’i*, Perye’nin *Mâlûmât-ı Kânûniye’si*, Zihni Efendinin *Münâkehât ve Müfârekât’i*, üç senedir Meclis-i Mebusan’dan geçen kanunlar, *Code Civil*, Kâzım Bey’in *Hukûk-ı Mevzûa’sı*.⁸

Görüldüğü üzere o dönemde hukuki hayatı etkileyen ve düzenleyen çok sayıda eser ve kanun mevcut olup bunları ihata etmenin zorluğu bazı çalışmaları gerektirmiştir. Nitekim müellif en büyük amacının, bu kadar farklı kanun ve meseleleri tutarlı bir biçimde birbirine bağlayarak sunmak ve genç zihinlerde bir birlik teşkil etmek olduğunu eserin baş tarafında şu ifadelerle belirtmiştir: “Mebâhisin, yekdiğerine rabtı ile şu mecmûa-i mâlûmâta genç zihinlerde bir vahdet, tek bir vücud vermek aksâ-yı maksad ve ehemmi-vezâif olmak tabiidir.”

Eseri daha iyi değerlendirme adına yazıldığı döneme kısaca göz atmakta fayda vardır. Söz konusu dönem, pek çok bakımdan hareketli ve yoğun bir zaman dilimini oluşturur. Bu yoğunluğun en çok yaşandığı alanlardan birisi de çağdaş anlamıyla kanunlaştırma faaliyetleridir. Söz konusu dönemde önemli bir dönüşüm ve değişime adım atan Devlet-i Aliyye,

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, nşr. Şu’ayb el-Arnaût vd., (Beirut: Dâru’-Risâleti’l-Âlemiyye, 1430/2009), “et-Talâk”, 1.

⁷ Eserin kaleme alındığı dönemde benzer yahut yakın içerikte başka kitaplar da yazılmıştır. Meselâ, Dârü’l-Fünûn-ı Osmânî Hukûk Fakültesi muallimlerinden H. Raif’in Maarif Nezaretî’nce umum mekâtib-i idâdiyede tedris olunmak üzere kabul edilen *Mâlûmât-ı Kanûniye* (İstanbul: Keteon Bedrosyan Matbaası, 1327/1911) bunlardandır. Yine B. H. Tefvik tarafından Maarif Nezaretî’nce tayin olunan programa muvâfık olarak umum mekâtib-i idâdiyede tedris olunmak üzere tertip edilen *Yeni Mâlûmât-ı Kânûniye* (İstanbul: Karabet Matbaası, 1329/1913); aynı şekilde Darü’l-Hilâfeti’l-Âliyye *Medresesi müderrislerinden Halil Fevzi’nin, dördüncü sınıf talebelerine tedris olunmak üzere tertip etmiş olduğu Mâlûmât-ı Kânûniye* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333/1917); Aksaray Polis Merkezi memuru Tefvik Tarık tarafından kaleme alınan *Zâbitaya Mâlûmât-ı Kânûniye* (İstanbul: Şems Matbaası, 1326/1910); M. Âdil tarafından Darülmuallimin-i İbtidâiyelerle mekâtib-i idâdiyelerde tedris olunmak üzere telif edilen *Mâlûmât-ı Hukûkiye* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331-1333/1915-1917); Mekteb-i Hukukta Mukaddime-i İlm-i Hukûk ve Hukûk-ı Ceza muallimi, Dersaâdet birinci mahkeme-i ticaret azası Mehmed Servet’in kaleme almış olduğu *Mukaddime-i İlm-i Hukûk* (Dersaâdet: İkdâm Matbaası, 1328/1912) ve İbrahim Hakkı (Paşa)’nın, Maarif Nezâret-i Celîlesi’nin 18 Muharrem 1319 ve 24 Nisan 317 tarihli ve 92 numaralı ruhsatnamesiyle tab’ olunan *Mukaddime-i İlm-i Hukûk’u* (İstanbul: Karabet Matbaası, 1319/1902) bu minvalde yazılmış eserlerdendir.

⁸ Yazar, kitabın sonunda bu kaynakların isimlerini vermekle beraber hangi bölümde hangisinden veya hangilerinden yararlandığını belirtmemiştir.

büyük bir kısmı Batı'dan alınan kanunları tatbikat alanına sokmuştur. Ancak bu faaliyetler beraberinde bazı sıkıntı ve tartışmaları da getirmiştir.⁹ Dönemin önemli simalarından Seyyid Bey (öl. 1925) bu konuda şu değerlendirmede bulunur:

Şarkın ilm-i fihî, hukuk-ı İslâmiye olmakla beraber -lede'l-mukâyese [mukayese edilince] anlaşılacağı üzere- aslı Roma hukuku ve bir kısım ahkâmı âdât ve ahvâl-i mahalliye icabı olan garbın ilm-i hukûkundan daha esaslı, daha metin ve hukuk-ı tabiiye-i beşeriyeye daha mülâyim olduğundan ihtiyâc-ı hakikî tahakkuk etmedikçe ahkâm-ı fihîyeyi bilküllüye terk ile bilâ-lüzum ve ale'l-amyâ Avrupa kanunlarını tercüme ederek mevki-i tatbik vaz'ına müsâraat, münâfi-i hikmet ve basiret olacağı gibi şîme-i kadrşinasiye de muvafık düşmez (Seyyid, 2011:145-146).

Seyyid Bey'e göre hükûmet yani makam-ı hilâfet, kanun koyma hususunda muayyen bir müctehidin kendi zamanında ortaya çıkan hukukî hâdiseler hakkında uygulanabilir olan icthadlarına değil, durum ve zamanın değişmesi ile değişmeyen, sâbit ve nassa dayalı kat'î ahkâma ve bu sûretle sâbit ve kat'î olmayan meselelerde de zamanın ortaya çıkardığı hal ve hayat şartlarının gereklerine tâbidir. Binaenaleyh hangi müctehidin rey ve icthadını "muamelât-ı nâsa erfak ve maslahat-ı asra evfak" bulur ise onu tercihe şer'an ve fikhen mezdur, daha doğrusu millet ve devletin mevcut vaziyetine göre mecburdur. Bunu takdir etmemek, şeriatı da fihî da hayatı da vazife-i hükûmeti de bilmemek ve anlamamak demektir. Hatta hükûmet, diğer ilim ve fenlerde olduğu gibi icabında garb medeni hukukundan da istifade edebilir. Bunda da bir mahzur-ı şer'î yoktur. Ancak Seyyid Bey şu ihtarı da yapar: Şu kadar var ki alınacak şeyin, iktibas olunacak hukukî ahkâmın hikmet olması, mülk ve millet menfaatleri için faydalı ve zaruri bulunması şarttır. Aksi takdirde fayda yerine zarara sebep olur ki hiçbir iz'an sahibi katında caiz görülemez (Seyyid, 2011:145). Başka bir yerde ise eğer farklı mezheplerden istifade edilerek kanunlar yapılmazsa, Osmanlı hükûmetinin, zaruretin zorlaması sebebiyle Avrupa kanunlarını tercüme ederek tatbik mecbur olacağını söyler ve ekler: "Nitekim ticaret, ceza ve usûl-ı muhakeme kanunlarını o suretle yapmıştır." (Seyyid, 2011:286). Ancak maslahattan bahsederken o gün mahkemelerde tatbik edilen hukuk ve cezâ muhakeme usûlü kanunları ile ceza ve ticaret kanunları ve bunlara benzeyen ve bunların haricindeki mülkî ve askerî diğer kanun ve nizâmların maslahat esasına binaen meşru olduğunu savunur (Seyyid, 2011:530).

Burada maksadımız söz konusu kanunların şer'î bakımdan durumlarını ele almak olmayıp araştırma konumuzu teşkil eden eserin durum ve rolünü daha iyi anlama adına dönemin hukukî manzarasını kısmen de olsa aksettirebilmek ve yapılan kanunlaştırma faaliyetlerinin fikhî açıdan hangi esaslar çerçevesinde tartışıldığına kısaca değinmektir.

Seyyid Bey Batı'dan iktibas edilen kanunları maslahat ilkesiyle temellendirirken, Elmalılı M. Hamdi Yazır (öl. 1942) ise meselenin farklı yönlerine dikkat çeker. Yazır'a göre ictimai ihtiyaç ve hâdiseler içerisinde çok sayıda yeni mesele ve durumlar husûle gelmiş, fakat bunların birbirleri arasında olması gereken uyumlu bağlantılar hâlâ gözetilememiştir. Devlet-i Osmaniye'nin yeni ihtiyaçları ciltler dolduran düsturlar kadar kanun ve nizamlar da husûle getirmiştir. Bunların birbiriyle tutarlı bir uyumu (aheng-i ittisal) temin olunamadığı için toplumun ruhuna temas edememiş, memleketimizde kanun sevgisi, şer'îat sevgisi gibi yerleşmemiştir. Yazır, burada önemli bir hususa işaret eder: Bu kanunların fikhî nazariyeler bakımından derin tahlilleri yapılarak mevkillerini tayin edecek fikhî kitapları meydana getirmek en birinci, kesinlik kazanan vazifemizdir. Yazır, Avrupa kanunlarının iktibasını zarurete dayandırarak, ailesi ve dostundan imdad göremeyen insanların zarurete düştükçe evvela hilelere sapmağa, sonra yabancılara müracaat etmeğe başlayacağına dikkat çeker. Ona göre garp hukuku ictimai meselelerimizi karşılıksız (teberru'an) olarak değil, ruhumuzu, canımızı vererek bile olsun hallediverdiğinden dolayı efendimiz olmağa başlamıştır. Burada temel soruyu sorar: Biz bunları ihata edip ilmî mukayeselere girişmek için lâzım gelen bu sermayeyi nasıl istihsal eyleyeceğiz? Cevap şudur: Fikhînin iki yüze yakın bölümlerini asrın ilim ve fenleri ile de ölçüp şer'î nakillerle bağlantısını kurmak ve bu veçhile müslümanların leh ve aleyhine olan meselelerini güzel bir surette tasnif ve ictimâî nizâmımızı tayin etmek bir vecibe-i diniyedir. Bu şekilde yapılacak tasnifle genel fikhî pek çok fikhî ilme ayrılacaktır. Bu tasnif de tedris ve tahsil usulümüze kolaylık sağlayarak ihtisas derecemizi yükseltecektir (Yazır, 2011:198).

Görüldüğü üzere değişen dünya düzeniyle birlikte Osmanlı devlet ve toplumunun gündemine pek çok mesele ve ihtiyaç girmiş ve bunların doğru yöne kanalize edilmesi için önemli uyarı ve çalışmalar yapılmıştır. Dikkat çekici bir şekilde, dönemin kalem erbabının fikhî ahkâmın kanunlaştırılması gereğine ciddi bir biçimde inandığı ve bunu dile getirdiği görülmektedir. Haydar Rifat da bunlardandır. Nitekim dâvacının iddiasını beyyine ile isbât etmesi halinde hâkimin ilgili kanun maddesine veya şer'î hükümüne uygun olarak o dâvayı hükme bağlayacağını beyan edeceğini belirtir. Sözün burasında dipnota şunu ekler: "Maalesef henüz taknîn edilmemiş birçok hususât var." (Yorulmaz, 1910:75).

Peki, dönemin hukukî durum ve meseleleri açısından *Malûmat-ı Kânûniye* nerede durmaktadır? Bu eser elbette ki özellikle M. Hamdi Yazır'ın ifade ettiği bütün meseleleri yüklenmeye aday değildir. Fakat kanun ve nizamların birbiriyle olan uyumu (âheng-i ittisâl) noktasında önemli bir adım olduğu da dikkatlerden kaçmamaktadır. Ciltlerce kanun ve diğer düzenlemeleri özet, fakat tutarlı bir bütün halinde sunma yolunda ciddi bir gayretin ürünüdür.

⁹ Konu hakkında bilgi için bk. Tuncer Namlı, *Tanzimat ve Sonrası Dönem Kanunlaştırmaları Karşısında İslam Alimlerinin Aldığı Tavrı ve Bunun Neticeleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988).

Eserin başka hususiyetleri daha bulunmaktadır. Yazar, eserine başlarken hukukun tarif ve taksimine yer vererek hukukla ilgili genel ve kısa bir açıklama yapmıştır. Burada ilimlerin konuları itibariyle önemli gördüğümüz şu tespitler dönemin ilim anlayışını yansıtmaktadır:

İnsanlar arasındaki münâsebâtı hayr veya şer olmak nokta-i nazarından tedkîk eden ilme “ilm-i ahlâk”; nâfi’ veya muzır olmak noktasından tedkîk edene “ilm-i iktisad”; hakk ve nâ-hakk olmak nokta-i nazarından tedkîk edene “ilm-i hukûk” tabir olunur (Yorulmaz, 1910:1).

Eserin giriş kısmında *kanun* hakkında verilen kısa bilgiler, *fıkıhtan hukuka* geçiş sürecinin mahiyeti bakımından dönemin diğer eserleri de dikkate alınarak incelenmesi gereken noktalara işaret etmektedir:

Hakkı nâ-haktan tefrik için bulunan mi'yarlara kanun itlak olunur. Kanun: 1 “Usulüne tevffikan vaz’ u ilan edilmiş”, 2. “Umûm efrâd-ı millet için”, 3 “Muâmelât-ı hâriciyelerinde”, 4 “Seviyyen riayet olunması mecburi” beyânât-ı resmiyyedir. Kanun; kuvve-i teşriyeden geçer, irâdeye iktiran eder, kuvve-i icrâiye –hükûmet- bunun icrası ile mükellef bulunur.¹⁰

Özellikle II. Mahmut devri ve Tanzimat ile ivme kazanan yenilik hareketlerinin dil başta olmak üzere Osmanlı’da pek çok kavram ve kurumu dönüştürdüğü bilinmektedir (Okumuş, vd. 2006:221-222).¹¹ İşte bunların en önemlilerinden olan hukuk sahasında görülen bakış açısı ve tasnif değişikliği, yazılan eserlere yukarıdaki gibi yansımıştır. Bazı araştırmacıların belirttiği üzere:

Kanun kavramı, Klasik Osmanlı zamanlarında daha ziyade dinî hukuka uygun olarak örfî hukukla ilgili düzenlemeler için kullanılırken Tanzimat’la birlikte Avrupalı biçimde düzenlenmiş ve büyük ölçüde Şer’î hukukun dışında din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin tertip edilen laik mevzuatı ifade etmek üzere kullanılmıştır (Okumuş, vd. 2006:272).

Kitap hakikaten ciltlerce eserin ve birçok kanunun özeti mahiyetindedir. Buna binaen yazar, pek çok tasarrufta bulunmuş, meselâ *Mecelle*’nin başındaki küllî kâidelere yer vermemiştir. Bu küllî kavâidin zâidliği ve eserin özeti olması hasebiyle onlardan bir satır bile almadığını belirtmiştir. Aynı gerekçelerle kitabın içerisine bilhassa somut meselelere (maddiyata) ve insan ilişkilerindeki vâkıalara yer verdiğini söylemiştir (Yorulmaz, 1910:2). Yazarın tasarrufu bazen de faydalandığı eserde bulunmayan bilgi ve açıklamalar eklemek suretiyle olmuştur. *Bey’ bi’-vefâyı* anlatırken *Mecelle*’den ihtisarla aldığı bilgilere ilaveten orada bulunmayan bazı bilgi ve açıklamalara yer vermesi bu kabildendir (Yorulmaz, 1910:16).

Eserin yazıldığı dönemde şer’î/fikhî birçok alanla ilgili ahkâm kanunlaştırılmamış olmakla beraber, resmi ve gayri resmi alanlarda tatbik edilmektedir. Mahkemelere dair bölümde verdiği bilgiler de bunu doğrulamaktadır:

Memleketimizde el-yevm başlıca iki nevi mahkeme vardır: Mahâkim-i Nizâmiye, Şer’iye. Mahâkim-i Şer’iye: Nikâh, nafaka, talâk, diyet, erş, tereke, gurre, gâib, mefkûd, kısas, diyet, vasiyet, vesâyet gibi henüz taknîn edilmemiş [kanunlaştırılmamış] olan mevâdd hakkındaki da’vâyı ru’yet etmektedir (Yorulmaz, 1910:123).

Haydar Rifat, eseri altı kitap halinde kaleme alırken, bu altı bölümü 35 derse bölerek işlemiştir. *Mâlûmât-ı Kânûniye* şu altı temel kitaptan oluşmaktadır:

1. *Hukûk-ı Medeniye*,
2. *Teşkilât-ı Mahâkim ve Usûl-ı Hukûkiyye*,
3. *Hukûk ve Kânûn-ı Ceza*,
4. *Hukûk-ı İdâre*,
5. *Ticâret-i Berriye ve Bahriye*,
6. *Hukûk-ı Düvel*.

Fıkıh tarihi açısından *Mâlûmât-ı Kânûniye* genel nitelikleri itibariyle dikkate alındığında adeta Osmanlı son döneminin hukukî yapısını yansıtan bir el kitabı mahiyetinde olduğu söylenebilir. Bu özelliğinden olsa gerek, eserin fıkha ait konularının Darülhilafe Medreseleri’nde okutulmasının kararlaştırılmış olduğu görülmektedir.¹²

¹⁰ Haydar Rifat, *Mâlûmât-ı Kanuniye*, 1. “Kültür tarihimizin hemen hemen her şubesinde bir dönüm noktası olarak görülen Tanzimat, hukukun önemli bir yönünü teşkil eden, hukukun kavram ve kaynaklarından olan “kanun” konusunda yeni bir zihniyet ve yeni bir anlayış getirmiştir.” Bk. Ejder Okumuş vd., *Osmanlı Devleti’nde Eğitim, Hukuk ve Modernleşme* (İstanbul: ARK, 2006), 270.

¹¹ “Tanzimat’ın hukuk dilinde öncelikle fıkıh kavramına ilişkin bir değişiklikten söz edilebilir. Tanzimat Dönemi’nde kendini gösteren hukukî değişimin işaretleri, *hukuk* kavramının Osmanlı’da ortaya çıkarak devlet düzleminde kullanılmaya başlanmasında görülebilir. Tanzimat’tan önce *fıkıh kavramı* geçerliken, Tanzimat’tan sonra yarı Pozitivist Tanzimatçıların zihniyet yapısına uygun olarak *modern-rasyonel hukuk* kavramı yerleşmeye başlamıştır. Avrupa’da modern hukuk anlayışı, Fransız İhtilali’yle başladıysa, Türkiye’de Tanzimat’la yerleşmeye başlamıştır.” Bk. Okumuş vd., *Osmanlı Devleti’nde Eğitim, Hukuk ve Modernleşme*, 268.

¹² “Mâlûmât-ı Kanuniye: Haydar Rifat Bey’in yeni tab’ olunan kitabının fıkha ait mebahisinin tayyi ve icap eden bazı bahislerin ilavesi ile tedrisi.” Bk. Hamit Er, *Darülhilafe Medreseleri*, 77.

Kitap genel özellikleri itibarıyla tanıttıktan sonra, bölümleri ve bu bölümlere kaynak teşkil eden eserlerle ilgili değerlendirmelere yer verilecektir. Değerlendirmeler yapılırken bazı konuların kısa tarihi seyri ve dönemin kanunlaştırma çalışmaları da dikkate alınmaya çalışılacaktır.¹³

1. Birinci Bölüm: Hukûk-ı Medeniye: İlk kitabı oluşturan Hukûk-ı Medeniye bölümü toplam 121 sayfadan oluşmaktadır. Medeni hukuk, bir ülkede yer alan vatandaşların kişisel durumlarını, ailevi ilişkilerini, mallar üzerindeki haklarını, diğer şahıslarla olan borç ilişkilerini ve ölümlerinden sonra geride kalan miraslarının âkıbetini düzenleyen kuralların yer aldığı bir hukuk dalıdır (Oğuzman, Barlas, 2006:5).

Medeni hukukun içeriğinde yer alan konuların başında kişilerin şahsi durumlarıyla ilgili meseleler gelmektedir. Bu kapsamda kişiler ya da şahıs hukuku, kişiliğin başlangıcı, hakların kazanılması, mükellefiyetin oluşması, zaman içerisinde daralması veya tamamen kalkması, söz ve eylemler neticesinde haklar elde etme ve sorumluluk üstlenme gibi hususları konu edinmektedir. Bu konular, kısmen fıkıh usulü eserlerinde *Şer'î Hüküm* bahsinde *el-Mahkûm aleyh* alt başlığıyla, fûrû-ı fıkıh kitaplarında ise her bir bölüm ve onun alt birimlerine serpiştirilmiş şekilde ele alınmaktadır (Türcan, 2016:262).

Medeni hukukun bir diğer alt dalı aile hukukudur. Aile hukuku; ailenin oluşumunu, işleyişini ve sonlanması durumunda buna bağlı olarak oluşan hükümleri ele alan, bir başka ifade ile evlenme ve boşanma konularını kapsayan hukuk dalıdır (Türcan, 2016:281). Fıkıh kitaplarında *Kitabü'n-Nikâh*, *Kitâbü't-Talâk* gibi hususi başlıklar altında ele alınmıştır (Ekinci, 2019:433).

Medeni hukuku meydana getiren bir diğer hukuk dalı Borçlar Hukûkudur. Borçlar hukuku, kişilerin başkalarına karşı hukukî ilişkilerden kaynaklanan yükümlülüklerini konu ederken (Türcan, 2016:421), bu hukuka dair bahisler, fıkıh *muâmelât* alanına dâhil olan bölümlerinde tetkik edilir (Ekinci, 2019:507). Medenî Hukuk kapsamında ele alınan Eşya Hukûkuna ise kişilerin mallar üzerindeki egemenliğinden doğan haklarını konu edinen hukuk dalıdır (Türcan, 2016:399). Medeni Hukuk'un bir alt bölümü olan miras hukuku ise bir insanın vefat etmesi üzerine hayatta iken sahip olduğu hakların ve üstlenmiş olduğu borçların âkıbetini düzenleyen hukuk dalıdır (Oğuzman, Barlas, 2006:6). Miras hukuku, klasik fıkıh kitaplarının en sonunda yer alan *Ferâiz* ve *Vesâyâ* başlıkları altında anlatılmaktadır (Ekinci, 2019:460).

Fıkıh eserlerinde alım satım, icare, sulh, şirket gibi muâmelât alanına giren konuların ve nikâh, talâk, vasiyet, vesayet ve ferâiz gibi bahislerin eserin birinci bölümünde yer alan *Hukûk-ı Medeniye* başlığı altında incelenmesi, fıkıh tarihi açısından dikkate değer bir husustur. Zira bu durum artık fikhî meselelerin tasnifinin Batı menşeli hukuk mantığıyla yapılmaya başlandığını göstermektedir.

Mâlûmât-ı Kânûniye'ye ait bu bölümdeki bilgilerin ilk kısmı *Mecelle*'den alınmıştır. Yazar, *Mecelle*'deki maddeleri genellikle kısmen ve özetleyerek eserine almıştır. Bununla birlikte *Mecelle*'deki bazı konulara hiç değinilmemiş, ayrıca *Mecelle*'de yer alan küllî kaidelere de yer verilmemiştir. Konular *Mecelle*'deki gibi bölüm ve fasıllara taksim edilerek ayrı ayrı ve maddeler halinde alınmayıp konu bütünlüğü içerisinde birleştirilerek yazılmıştır. Diğer taraftan, *Mecelle*'de olmayan bazı açıklamalara yer verildiği de olmuştur. *Mâlûmât-ı Kânûniye* müellifi *Mecelle*'nin bölümlerini birer "ders" başlığıyla vermeyi tercih etmiştir. "*Birinci Ders: Bey' ve Şira*" gibi. *Mecelle*'den aktarılan konu ve meseleler on bir derste işlenmiş olup 12. ve 13. dersler olan vasiyet, vesâyet ve ferâizin kaynakçada yer verilen İsmail Hakkı Efendi'nin *Vesâyâ ve Ferâiz* adlı eserinden istifadeyle yazıldığı görülmektedir. 12. ders olan vasiyet bahsinde; vasiyetin sıhhati bölümü *Vesâyâ ve Ferâiz*'de örnekleriyle beraber geniş yer tutarken, *Mâlûmât-ı Kânûniye*'de örnek ve açıklamalara değinilmeden üç madde halinde özetlenmiştir. Vasiyetle ilgili diğer hususlar da kitabın genel usulüne uygun bir tarzda ihtisar edilerek verilmiştir (Yorulmaz, 1910:78-82, İsmail Hakkı, 1910:1-45).

On dördüncü ders olan *Nikâh* bölümü, eserin sonunda belirtilmiş olduğu üzere Mehmed Zihni Efendi'nin *Münâkehât ve Müfârakât* adlı eserinden faydalanılarak kaleme alınmıştır. Bu bölüm Zihni Efendinin *Nimet-i İslâm* adlı eserinde de ayrıca yer almaktadır (Yorulmaz, 1910:119-121, Mehmet Zihni, 1978:1087-1103).

2. İkinci Bölüm: Teşkilât-ı Mahâkim ve Usûl-i Hukûkiye: Eserin ikinci bölümünü teşkil eden bu kısım toplamda 43 sayfada işlenmiştir. *Mâlûmât-ı Kanuniye*'nin bu bölümünde yer alan konuların genel tasnifi şöyledir: Teşkilât: Envâ-i Mahâkim ve Usûl-i Hukûkiye. Teşkilât-ı Mahâkim bölümü eserde 123 ila 131. sayfalar arasında işlenirken, kaynak aldığı eserlerden Kâzım Bey'in *Telhîs-i Hukûk-ı Mevzûa* adlı eserinde ise altı sayfada (136.-141.) işlenmiştir (Yorulmaz, 1910:123-131, Kâzım, 1893:136-141).

Eserde yer alan usul-ı hukûkiye bölümünde yazar girişten sonra dâvanın nasıl ve nerede açılacağına dair bilgiler vermiştir. Bu bölümdeki hükmi-gıyabi ve sonrasındaki başlıklar 144 ila 165. sayfalar arasında işlenirken, Kâzım Bey'in

¹³ Kanunlaştırma çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2015).

Hukûk-ı Mevzûa adlı eserinde 210 ila 223. sayfalar arasında işlenmiştir (Yorulmaz, 1910:144-165, Kâzım, 1893:210-223).

3. Üçüncü Bölüm: Hukûk ve Kanûn-ı Ceza: Bu bölüm, toplam 51 sayfa tutmuştur. Burada yer alan konuların genel tasnifi şöyledir: Hukuk, Kanûn-ı Ceza ve Usûl-i Cezâiye. Bu bölümü oluştururken yazarın, kaynakçada belirtmiş olduğu şu eserlerden faydalanmış olduğu anlaşılmaktadır: *Ceza Kanûnu*, *Usûl-ı Cezâiyye*, *Garon'un Hukûk-ı Cezası*, *Usûl-ı Hukûkiye*, üç yıldır Meclis-i Mebusan'dan geçen kanunlar ve Kazım Bey'in *Hukûk-ı Mevzûa'sı*. Bunlardan *Ceza Kanûnu* Osmanlı Devleti'nin son ceza kanunu mahiyetinde olan 1274/1858 Tarihli *Ceza Kanunnâme-i Hümâyunu* olmalıdır.¹⁴

4. Dördüncü Bölüm: Hukûk-ı İdare: Eserin dördüncü kesiminde yer alan *Hukûk-ı İdare* bölümü toplam 133 sayfada işlenmiştir. İdare hukûku, kamu hukûkunun bir alt dalı olmakla birlikte biri geniş, diğeri dar olmak kaydıyla iki değişik anlamda kullanılmaktadır. Geniş anlamda, idarenin kuruluş ve işleyişine uygulanmakta olan hukûk kurallarına denmektedir. Bu kurallar, kamu hukuku kurallarından olabileceği gibi, özel hukuk kurallarından da olabilir (Kalabalık, 2016:7). Eserin bu bölümünde yer alan konuların genel tasnifi şöyledir: Kuvâ-yı Umûmiye-i Devlet, Başlıca Vergiler, Belediyeler, Ormanlar, İdâre-i Örfiye, İstimlâk, Maâdin, Taş Ocakları, Tanbakü Rejisi, Pasaport Kanunu, Sicill-i Nüfus, Tâbiyet, Ahkâm-ı Arâzi, Tapu, Alâmet-i Fârîka, Maârif-i Umûmiye, A'şâr.

Bu bölümde yer alan *Hukûk-ı İdare* yazarın kaynakçasında belirtmiş olduğu Hakkı Paşa'nın ve Şuayb Merhûm'un *Hukûk-ı İdare* adlı eserlerinden ve Kâzım Bey'in *Hukûk-ı Mevzûa* adlı eserinden faydalanılarak kaleme alınmıştır. İbrahim Hakkı'nın *Hukûk-ı İdare* adlı eseri Mekteb-i Hukûk-ı Şahâne'de ders kitabı olarak okutulmuştur (İbrahim Hakkı, 1890:1). Ahmed Şuayb ise Divân-ı Muhasebât Müdde'î-i Umûmiyesi ve İstanbul Darülfünun-i Osmânî hukûk fakültesi muallimlerinden olup *Hukûk-ı İdare* adlı eserinin birinci kısmını birinci sınıflara mahsus kıldığını belirtmiştir (Ahmet Şuayb, 1910-1912:1).

5. Beşinci Bölüm: Ticaret-i Berriye ve Bahriye: Ticaret hukûku özel hukuk içerisinde yer almaktadır. Medeni hukûkun bir alt dalı olmamakla beraber ondan bağımsız ya da en azından özerk bir hukuk dalı niteliğindedir. Modern anlamda ticaret hukûku düzenlemeleri ilk kez Yakın Çağ'da ortaya çıkmıştır. 1673 tarihli Fransız Kara Ticareti Nizamnamesi ve 1681 tarihli Fransız Deniz Ticaret Nizamnamesi'nden sonra 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu, ilk kapsamlı kanun olarak yürürlüğe girmiştir. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Osmanlı'da hukuk alanında başlayan çağdaşlaşma hareketi sonucunda, modern manadaki ilk ticaret hukûku kanunu diyebileceğimiz 1850 tarihli Kanunnâme-i Ticaret yürürlüğe girmiştir (Kayıhan, Yasan, 2017:37-40).

Bu bölümde yer alan konuların genel tasnifi şöyledir: Muâmelâtın Tefrîkindeki Fevâid, Defâtir-i Ticâriye, Ticaret Şirketleri, Hissedârlık Vechile Şirketler, Usûl-ı Hakeme Mürâcaat ve Esbâb-ı Mûcibesi, Vâsıtalar, Gemi ve Sâir Merâkib-i Bahriyenin Tasarrufu ve İmtiyazlı Alacaklılar.

Osmanlı Ticaret Kanunu hazırlanırken Camiç Ohannes Efendi tarafından tercüme edilen, 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu esas alınmış ve Hollanda, Sardunya ve Prusya kanunlarından da istifade edilmiştir.¹⁵ İktibas edilen Fransız Ticaret Kanunu'nun ilk kitabı kara ticareti, ikinci kitabı deniz ticareti, üçüncü kitabı iflas, dördüncü kitabı ise ticaret mahkemeleri hakkındadır. Bu kanunun sadece birinci ve üçüncü kitabı Kanunnâme-i Ticaret adıyla iktibas edilerek yürürlüğe konulmuştur. Fransız Ticaret Kanunu'nda yer alan ikinci ve dördüncü kitap ise daha sonraki yıllarda yayınlanarak bu kanunun benimsenme süreci de büyük ölçüde tamamlanmıştır. İki kısımdan oluşan Kanunnâme-i Ticaret 315 maddeden ibarettir. Birinci kısım altı fasıldan ibaret olup tüccarın tanımı, tacirin tutmakla sorumlu olduğu defterler, şirket akdi, komisyon, kara ve deniz yoluyla eşya nakline memur siparişçi ve emânetçiler ile poliçe konularını düzenlemektedir. İkinci kısım ise on bir babdan müteşekkil olan iflas hükümlerine aittir (Gayretli, 2015:307-310).

Yazarın, Ticaret-i Berriye ve Bahriye başlığı altında yer alan bu bölümün ilk kısmındaki konuların 1850 Tarihli Kanunnâme-i Ticaret'in kapsamında ele aldığı, bölümün daha sonrasında yer alan konuları ise 1863 Tarihli Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi kapsamında ele aldığı anlaşılmaktadır.

¹⁴ "Ceza Kanunnamesi, 15 Ramazan 1267/14 Temmuz 1851 ve 28 Zilhicce 1274/9 Ağustos 1858 tarihlerinde olmak üzere üç kez tadil edilerek geliştirilmiştir." Bk. Okumuş vd., *Osmanlı Devleti'nde Eğitim, Hukuk ve Modernleşme*, 276.

¹⁵ "Özel hukuk alanında ilk çıkarılan ve 315 maddeden oluşan bu kanunname, Fransız hukukundan alıntılar yapılarak ve liberal nazariyelerden etkilenecek hazırlanmış kanunları ihtiva etmektedir. İslam memleketlerine Avrupa hukukunun girişinde bu kanunname çok etkili olmuştur." Okumuş vd., *Osmanlı Devleti'nde Eğitim, Hukuk ve Modernleşme*, 282.

6. Altıncı Bölüm: Hukûk-ı Düvel: Eserin altıncı ve son bölümü toplam 53 sayfada işlenmiştir. Devletler hukuku, bağımsız bir devlet ile diğer bir devlet veya uluslararası kuruluşların birbirleriyle ilişkilerini inceler. İslâm'ın ilk yıllarından itibaren Müslüman coğrafyada iç hukukla beraber devletler hukuku da ortaya çıkmış ve konu ile ilgili olarak özel eserler miladi VIII. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanmıştır. Fıkıh kitaplarında devletler genel ve özel hukuku ikisi birden, "siyer, meğâzî ve cihâd" gibi başlıklar altında ele alınmıştır (Türcan, 2016:537-539).

Mâlûmât-ı Kanuniye'nin *Hukûk-ı Düvel* başlığı altında yer alan konuların genel tasnifi şöyledir: Devlet ve Millet, Hukûk-ı Düvel, İstiklâl, Hakk-ı Müsâvât, İade-i Mücrimîn, Hükümdâr, Hâriciye Nâzırı, Memurîn-i Siyâsiye, Hakk-ı Sefâret, Muahedât-ı Beyne'd-Düvel, Hükûmât-ı Sâirenin Müşâreketi, Muâhedenin Hitâmı, Hakk-ı Harb. Eserin son kısmını oluşturan bu bölümde faydalanılan kaynaklar Ahmed Selahaddin ve Cemil Bey Efendilerin *Hukûk-ı Umûmiye-i Düvel* ve Kalven'in *Hukûk-ı Düvel* adlı eserleridir.

Yazar, diğer bölümlerde olduğu gibi bu bölümdeki konuları da kaynak olarak kullandığı eserlerden temel bahisleri özetleyerek işlemiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı devlet ve toplumu asırlarca şer'î ve örfî hukukla idare edilmişken hususen Tanzimat sonrasında Batılı anlamda kanunlaştırma çalışmaları ağırlık kazanmış, bunun neticesinde çok sayıda kanun ve bunların şerhleri ortaya çıkmıştır. Büyük bir yekûn tutan bu kanunların her birine tafsilatıyla muttali olmanın zorluğundan olsa gerek, zamanla bunları özetleyen eserlere ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi de bu alanda en derli toplu kitaplardan sayılabilecek olan Haydar Rifat'ın yazmış olduğu *Yeni ve Mükemmel Mâlûmât-ı Kânûniye* adlı eserdir. Ders kitabı olarak yazılan bu eser adeta Tanzimat sonrası Osmanlı Hukûku el kitabı niteliğindedir.

Haydar Rifat, adı geçen eserini oluştururken faydalanmış olduğu kaynaklardaki konuları ve kanun maddelerini genel itibarıyla özet mahiyetinde ve anlam bütünlüğünü bozmadan eserine almıştır. Bununla birlikte el kitabı mahiyetinde olması hasebiyle kaynak eserlerde bulunduğu halde çalışmasına almadığı konular da çoktur. Eserin, Osmanlı son döneminin hukukî manzarasını genel, fakat temel mevzu ve hükümleri itibarıyla görmek bakımından önemli bir kaynak olduğu söylenebilir.

Yazar, eserinin birinci bölümünde fıkha ait bahisleri *Hukûk-ı Medeniye* başlığı altında ele almış, ikinci bölümünde *Teşkilât-ı Mahakim ve Usul-ı Hukûkiyye*, üçüncü bölümünde *Hukûk ve Kanun-ı Ceza*, dördüncü bölümünde *Hukûk-ı İdare*, beşinci bölümünde *Ticaret-i Beriye ve Bahriye* ve son olarak da altıncı bölümünde *Hukûk-ı Düvel* konularını işlemiştir. Birinci bölüm haricindeki kısımların artık fıkıhla irtibatın pek kalmadığı görülmektedir. Dolayısıyla kitabın fıkıh tarihi açısından işaret ettiği vakıyı belirtmek gerekirse, altı temel alandan oluşan özellikle Sultan II. Mahmut dönemi ile Tanzimat sonrası Osmanlı hukukunun sadece bir bölümünün (*hukûk-ı medeniye*) esas itibarıyla şer'î ahkâma dayalı olması dikkate değer bir durumdur.¹⁶ Bu durum kimi araştırmacılarca şöyle değerlendirilmiştir:

Batı hukukundan etkilenecek ve taklitte bulunularak yapılan ve daha ziyade eşitliğin sağlanması amacıyla çıkarılan kanunlar, Osmanlı Devleti'nde hukuk teklifini bozarak ikili bir hukukun oluşmasını sağlamış, bir yandan İslam hukuku uygulanırken, bir yandan da beşerî hukuk veya din-dışı hukuk uygulama alanına sokulmuştur. Bu ikilik zamanla dinî hukukun aleyhine beşerî hukukun lehine olmak üzere teklife doğru yönelerek ortadan kalkmıştır (Okumuş, vd. 2006:286-287).

Fıkıhın muâmelât ile *münâkehât ve mufârakât* olarak tasnif edilen konularının medenî hukuk başlığı altında ele alınması, diğer önemli bir husus olarak kaydedilmelidir.

Diğer taraftan *Mâlûmât-ı Kânûniye*'nin yazıldığı devir itibarıyla çok sayıda kanun, nizam ve fıkıh kitabının bir bütün halinde takdimini başarılı bir biçimde ifa ettiği belirtilmelidir. Nitekim müellif daha kitabın baş kısmında eserini yazmadaki en üstün maksat ve en önemli vazifesinin tabii olarak konuları birbirine bağlayarak, bir araya getirilen bilgileri genç zihinlere bir bütün halinde sunmak olduğunu beyan etmiştir.

Kaynakça

Acı bir kayıp. (1942,13 Aralık). *Cumhuriyet*, 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1942-12-13/1>

¹⁶ Gerek II. Mahmut devrinde ortaya konan yeni "kanun ve usûller, gerekse idare, ceza, eğitim ve ordu alanlarında çıkan diğer birtakım kurallar, yani nizâmât-ı esâsiyye, kamu hukukuna doğru atılmış adımların ilk belirtileridirler. Bu alan geliştikçe Şeriat hukukunun alanı daralmıştır. Bunun ilk sonuçları Tanzimat Dönemi'nde görülecektir. Önemli olan, ama ancak II. Mahmud'un hükümdarlığı süresinden sonra güçlenen bir yenilik, kanun yapma işi ile görevli kişisel olmayan yasama mekanizmasının şekillenmeye başlamasıdır ki bu 1876'da Kanun-ı Esâsi dönemine kadar devam eden bir çizgi olmuştur." Okumuş vd., *Osmanlı Devleti'nde Eğitim, Hukuk ve Modernleşme*, 228.

- Acı bir kayıp. (1950, 26 Kasım). *Cumhuriyet*, 3. <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/katalog/192/1950/11/26/3>
- Er, H. (2003). *Medreseden mektebe geçiş süresince darülhilafe medreseleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Ekinçi, E. B. (2019). *Osmanlı hukûku: adalet ve mülk*. (6. Baskı). İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, ,
- Yazır, E. M. H. (2011). *Meşrutiyetten cumhuriyete makaleler*. (A. C. Köksal ve M. Kaya, Çev.) İstanbul: Klasik.
- Gayretli, M. (2015). *Tanzimat'tan cumhuriyet'e kanunlaştırma çalışmaları*. İstanbul: Nizamiye Akademi.
- Günyol, V. (1995). Türkiye'de çeviri. M. Anğ vd. (Ed.), *Cumhuriyet dönemi türkiye ansiklopedisi*. (2. Cilt) içinde (s. 324-330). İstanbul: İletişim Yayınları.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. (1430/2009). *Sünenü İbn Mâce*. 5 cilt. nşr. Şu'ayb el-Arnaût vd., Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye,.
- Hakkı, İ. (1890). *Hukûk-ı idâre*. İstanbul: Karabet Matbaası.
- Kalabalık, H. (2016). *Kısa idare hukuku*. (2. baskı). Konya: Sayram Yayınları.
- Kayihan, Ş. ve Yasan, M. (2017). *Ticaret hukûku*. (5. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Kâzım. (1893). *Telhîs-i hukûk-ı mevzûa*. İstanbul: Karabet Matbaası.
- Manastırlı el-Hac İsmail Hakkı. (1326/1910) *Vesâyâ ve Ferâiz Mecmu'ası*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Seyyid, M. (2011). *Usûl-i fıkıh medhal*. İstanbul.
- Zihni, M. (1978). *Ni'met-i islâm*. (M. Rahmi, sad.) İstanbul: Sağlam Kitabevi.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn b. Haccac el-Kuşeyrî en-Nisâbüri. (ty.) *el-Câmi'u's-sahîh*. 5 cilt. nşr. M. Fuâd Abdulkâkî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Namlı, T. (1988). *Tanzimat ve sonrası dönem kanunlaştırmaları karşısında islam alimlerinin aldığı tavır ve bunun neticeleri*. (yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Oğuzman, M. K. ve Barlas, N. (2006). *Medenî hukûk*. (13. baskı). İstanbul: Arıkan Yayınları.
- Okumuş, E. vd. (2006). *Osmanlı devleti'nde eğitim, hukuk ve modernleşme*. İstanbul: ARK.
- Şuayb, A. (1910-1912). *Hukûk-ı idâre*. Dersaadet: Hürriyet Matbaası.
- Tunaya, T. Z. (1998). *Türkiye'de siyasal partiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunçay, M. (2009). *Türkiye'de sol akımlar: 1908-1925*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türcan, T. (Ed.). (2016). *İslâm hukuku*. (4. baskı). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Haydar rıfat dün gözyaşları arasında gömüldü. (1942, 14 Aralık). *Vakit*. 3. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1942-12-14/3>
- Yalçın, M. A. (1980). Yorulmaz, haydar Rıfat. A. Tokatlı (Ed.), *Sosyalist kültür ansiklopedisi*. (8. cilt) içinde (s.1323). İstanbul: May Yayınları.

Extended Abstract

Aim and Scope

In this article, Haydar Rıfat's work *Yeni ve Mükemmel Malûmât-ı Kânûniye*, who lived in the last period of the Ottoman Empire and the first period of the Republic, is evaluated in terms of the history of fiqh. This has several purposes. One of them is the relationship between fiqh and law and the course of this relationship, especially after the Tanzimat. Because, after the Tanzimat, many legalization activities were carried out in the modern sense. It was necessary to know these regulations that direct the social life. For this purpose, legal knowledge courses were given to some schools and books were written to be taught in these courses. In this article, Haydar Rıfat's work called *Malûmât-ı Kânûniye*, which gives a whole and summary of the legal structure of the last Ottoman period, is examined. First of all, information is given about the life, works and mentality of the author, who was a lawyer and writer who lived in the end of the Ottoman Empire and the first years of the Republic, and then his book called *Malûmât-ı Kânûniye* is introduced and the work is evaluated especially in terms of the history of fiqh.

Methods

Qualitative research methods and especially document analysis method were used in the article. For this purpose, the law books that the author has benefited from, especially the aforementioned work, have been examined. In addition, some studies related to legal life in the period of the author's life were applied.

Findings

In this article, Haydar Rifat's life is mentioned. Rifat, in addition to his identity as a writer, is also one of the first lawyers of the Istanbul Bar Association. Although he is a lawyer who is known for the cases he has undertaken, he has also come to the fore with the works and translations he has written. He has written and translated works in many fields, including the field of law. One of the works he wrote is Malûmât-ı Kânûniye. It includes six sections of law: 1. Civil law, 2. Court organization and procedure, 3. Criminal law, 4. Administrative law, 5. Land and maritime trade law, 6. International law. The part in which fiqh is effective is only the first, namely the field of civil law. While creating this work, some fiqh books, laws of the period and legal works were used. As such, it reveals the status of fiqh and the legal landscape at the time it was written.

Conclusion

The Ottoman state and society were governed by a law based on religion and custom for centuries. Especially after the Tanzimat, codification studies were carried out as in the West, and as a result, many laws emerged. Since it is difficult to know each of these laws in detail, there has been a need for works summarizing them over time. One of them is Haydar Rifat's New and Perfect Malumat-ı Kânûniye. Written as a textbook, this study is almost like a handbook on Ottoman Law after the Tanzimat.

Haydar Rifat has included the subjects and articles of law in the sources he has used while writing the aforementioned book, in general, as a summary and without disturbing the integrity of meaning. However, due to the fact that it is a handbook, there are many subjects that are in the source works and are not mentioned in the work. It can be said that the work is an important source in terms of seeing the legal landscape of the last period of the Ottoman Empire in terms of general but basic subjects and provisions.

His book includes six sections of law: 1. Civil law, 2. Court organization and procedure, 3. Criminal law, 4. Administrative law, 5. Land and maritime trade law, 6. International law. The part in which fiqh is effective is only the first, namely the field of civil law. On the other hand, the book has successfully summarized many law and fiqh books as a whole and successfully. As a matter of fact, he stated that he had this aim at the beginning of the book.